

Вікові особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів

М. М. Шпак

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
Corresponding author. E-mail: shpakmaria@gmail.com

Paper received 28.04.18; Accepted for publication 03.05.18.

<http://doi.org/10.31174/SEND-PP2018-164VI68-17>

Анотація. У статті аналізуються результати емпіричного дослідження розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. На основі факторного аналізу визначено структурні складові емоційного інтелекту та їх показники. За результатами кластерного аналізу встановлено загальний рівень розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів. Охарактеризовано вікові особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоції, почуття, молодші школярі.

Постановка проблеми. Реформування початкової освіти в Україні відповідно до положень концепції «Нової української школи», передбачає перехід до особистісно орієнтованої моделі освіти, пріоритетною метою якої є не лише формування в учнів бажання та уміння вчитися, а й збереження психічного здоров'я дітей та турбота про емоційне благополуччя учнів.

Шкільна практика, а також наші спостереження свідчать, з одного боку, про зростання емоційних розладів серед учнів, а з іншого – відсутність психологічно обґрунтованої системи запобігання стресогенних впливів на дітей. У цьому зв'язку постає необхідність забезпечення психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту школярів у процесі навчальної діяльності в початкових класах.

Зазначимо, що феноменологія емоційного інтелекту знайшла відображення у психологічних дослідженнях вітчизняних (О. І. Власова, С. П. Дерев'яно, Н. В. Коврига, Е. Л. Носенко та ін.) та зарубіжних дослідників (І. М. Андрєєва, Р. Бар-Он, Г. Гарднер, Д. Гоулман, Д. Карузо, Дж. Мейер, Д. В. Люсін, П. Селовей та ін.). У працях цих учених виокремлено даний конструкт та обґрунтовано теоретичні підходи до його концептуалізації.

Виявлено, що хоч емоційний інтелект вивчали і продовжують сьогодні досить активно вивчати, серед сучасних психологічних досліджень майже відсутні ті, які стосуються розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. Здебільшого у вітчизняній психології дослідження емоційного інтелекту здійснюються на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у студентському віці, зокрема у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю (Ю. В. Бреус, С. П. Дерев'яно, В. В. Зарицька, О. В. Милославська). При цьому спроби концептуалізувати різноманітні аспекти проблеми розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці практично не здійснювалися.

Метою нашого дослідження є теоретично обґрунтувати та емпірично визначити вікові особливості розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науково-теоретичне осмислення поняття «емоційний інтелект» дозволяє визначити його як інтегральну властивість особистості, яка відображає пізнавальну здатність людини до розуміння емоцій та управління ними шляхом когнітивної обробки емоційної інформації, і забезпечує психологічне благополуччя особи-

стості та успішність соціальної взаємодії й спілкування [3, с.10].

На основі вивчення та аналізу наукових джерел з проблеми дослідження [1; 2], а також результатів емпіричного дослідження нами встановлено, що емоційний інтелект є складним структурним і багатофункціональним утворенням, яке ґрунтується на динамічній єдності афекту та інтелекту, що зумовлює виокремлення у структурі цього феномена взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, який забезпечує сприймання, розпізнавання та розуміння власних і чужих емоцій; емоційного, який включає емоційні властивості та особливості емоційного реагування людини відповідно до індивідуально-психологічних та соціальних чинників та умов емоціогенної ситуації; конативного, який відображає уміння здійснювати емоційну саморегуляцію та управляти емоційним станом інших людей; соціально-комунікативного, який забезпечує використання емоцій у спілкуванні та соціальній взаємодії, прояв емпатії до інших людей [3].

На основі вікових особливостей емоційного розвитку дітей цього віку, відповідно до виокремлених нами структурних компонентів емоційного інтелекту визначено критерії та показники розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів, а саме: критерієм розвитку когнітивного компонента є розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, а показниками його розвитку: здатність встановити факт емоційного переживання у себе чи іншої людини; розпізнати емоцію за експресивними ознаками; вербалізувати емоцію; розуміти причини, що викликали цю емоцію, та наслідки, до яких вона призведе; критерієм розвитку емоційного компонента є особливості емоційного реагування в емоціогенних ситуаціях, а показниками його розвитку: емоційне самопочуття; емоційність; емоційна стійкість; експресивність вираження емоцій; емоційне ставлення до себе та інших людей; критерієм розвитку конативного компонента є уміння управляти емоціями, як власними, так й інших людей, а показниками його розвитку: емоційний самоконтроль; емоційна саморегуляція; регуляція емоцій інших людей; емоційна креативність; критерієм розвитку соціально-комунікативного компонента є здатність застосовувати емоційні компетенції у спілкуванні та соціальній взаємодії, а показниками його розвитку: розвинута емпатія; відсутність емоційних бар'єрів у спіл-

куванні; здатність легко і швидко встановлювати емоційний контакт з іншими людьми.

Результати емпіричного дослідження, що відображають рівень розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту молодших школярів, які були

визначені на основі виокремлених нами критеріїв та показників емоційного інтелекту в дітей цього віку за допомогою комплексу методів дослідження, подані в таблиці 1.

Таблиця 1. Рівень розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту молодших школярів (n=482)

Компоненти емоційного інтелекту	Рівень розвитку	1 кл.		2 кл.		3 кл.		4 кл.		Загалом	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Когнітивний	Вис.	14	12,1	19	16,1	26	21,3	30	23,8	89	18,5
	Сер.	40	34,5	43	36,4	46	37,7	50	39,7	179	37,1
	Низ.	62	53,4	56	47,5	50	41	46	36,5	214	44,4
Емоційний	Вис.	36	31	34	28,8	23	18,8	30	23,8	123	25,5
	Сер.	67	57,8	64	54,2	70	57,4	78	61,9	279	57,9
	Низ.	13	11,2	20	17	29	23,8	18	14,3	80	16,6
Конативний	Вис.	9	7,8	21	17,8	31	25,4	41	32,6	102	21,2
	Сер.	63	54,3	61	51,7	61	50	59	46,8	244	50,6
	Низ.	44	37,9	36	30,5	30	24,6	26	20,6	136	28,2
Соціально- комунікативний	Вис.	19	16,4	39	33	37	30,3	60	47,6	155	32,2
	Сер.	49	42,2	45	38,1	60	49,2	48	38,1	202	41,9
	Низ.	48	41,4	34	28,8	25	20,5	18	14,3	125	25,9

Як бачимо, за результатами емпіричного дослідження було встановлено високий рівень розвитку: когнітивної складової – у 18,5% молодших школярів, емоційної складової – у 25,5% учнів, конативної складової – у 21,2% досліджуваних, соціально-комунікативної складової – у 32,2% респондентів. При цьому серед досліджуваних виявлено й таких учнів (майже 3%), які характеризуються внутрішньою збалансованістю усіх структурних складових емоційного інтелекту.

Таким чином виявилось, що найменш розвиненим у молодших школярів є когнітивний компонент емоційного інтелекту – здатність до розуміння емоцій. Водночас встановлено, що позитивні емоції молодші школярі краще ідентифікують, ніж негативні. Визначаючи емоції за експресивними ознаками їх прояву, діти цього віку орієнтуються в основному на міміку обличчя. При цьому молодші школярі легше розпізнають і краще розуміють емоційний стан людини тоді, коли сприймають і визначають його не тільки за експресією обличчя, а в контексті соціальної ситуації загалом.

Найбільш вираженим є соціально-комунікативний компонент емоційного інтелекту – здатність до використання емоцій з метою забезпечення успішності спілкування та соціальної взаємодії. Очевидно, це пов'язано, на нашу думку, з тим, що молодші школярі в процесі міжособистісної взаємодії схильні більше до співпереживання та співчуття. Дитина цього віку здатна відчувати емоційний стан іншої людини, ставити себе на місце інших, бачити в них подібних собі, що проявляється у формі емоційної ідентифікації, але не проявляє реального сприяння, не завжди розуміє і може пояснити причини виникнення тих чи інших емоцій в оточуючих людей та наслідки до яких вони можуть призвести.

Також нами визначено внутрішню вікову динаміку розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту в учнів молодшого шкільного віку, яка статистично підтверджена за допомогою χ^2 -критерію Пірсона та ϕ^* -критерію Фішера. Статистично значущі від-

мінності у розпізнаванні та розумінні емоцій виявлено між учнями 1 і 3 класів ($\chi^2=10,29$ при $p \leq 0,01$), 2 і 4 класів ($\chi^2=6,5$ при $p \leq 0,05$), особливо вони помітні між учнями 1 і 4 класів ($\chi^2=17,57$ при $p \leq 0,01$). Так, серед четвертокласників значно зменшується кількість учнів з низьким рівнем когнітивного компонента емоційного інтелекту ($\phi^*=1,76$ при $p \leq 0,05$). Водночас в 3 класі спостерігається зменшення кількості учнів з високим рівнем розвитку емоційного компонента, порівняно з першокласниками ($\chi^2=18,87$ при $p \leq 0,01$) та з другокласниками ($\chi^2=6,37$ при $p \leq 0,05$), однак виявлено поступове їх збільшення до кінця 4 класу ($\chi^2=5,45$ при $p \leq 0,1$). Зіставляючи показники розвитку конативного компонента емоційного інтелекту на початку і в кінці молодшого шкільного віку встановлено, що серед четвертокласників, порівняно з учнями 1 класу, значно збільшується кількість дітей з високим рівнем цього компонента ($\phi^*=1,76$ при $p \leq 0,05$) та зменшується кількість учнів з низьким рівнем розвитку конативного компонента ($\phi^*=1,55$ при $p \leq 0,1$). Аналізуючи динаміку рівня розвитку соціально-комунікативного компонента емоційного інтелекту упродовж молодшого шкільного віку, можемо констатувати її гетерохронний характер. Так, в учнів 2 класу він значно зростає порівняно з першокласниками ($\chi^2=21,18$ при $p \leq 0,01$), у третьокласників дещо знижується порівняно з учнями 2 класу ($\chi^2=5,83$ при $p \leq 0,1$), і в четвертокласників знову помітно зростає порівняно з третьокласниками ($\chi^2=14,24$ при $p \leq 0,01$), що пов'язано, на нашу думку, з наближенням підліткового віку і важливістю міжособистісного спілкування з однолітками.

На основі факторного аналізу структурних компонентів емоційного інтелекту та їх показників встановлено, що фактори, отримані в результаті варімакс-обертання, пояснюють 86,3% загальної дисперсії. При цьому виділено 4 фактори, що демонструють відповідно: 25,0%, 23,8%, 22,4%, 15,1% загальної дисперсії.

Перший фактор (25,0% загальної дисперсії) відображає конативні характеристики емоційного інтелекту і містить змінні, що характеризують в основному

поведінкові особливості людини, її здатність управляти емоціями, а саме: емоційний самоконтроль (0,931), довільність емоцій і поведінки (0,877), емоційна стійкість (0,852), що забезпечують уміння володіти собою. До того ж, цей фактор включає також і деякі особистісні якості: домінування, лідерство (0,760), сміливість (0,871). Це свідчить про те, що уміння управляти емоціями забезпечує лідерські позиції молодших школярів в класному колективі.

Другий фактор (23,8% загальної дисперсії) відображає когнітивні характеристики емоційного інтелекту і включає змінні, що характеризують здатність молодших школярів розпізнавати і розуміти емоції як власні, так й інших людей, зокрема за схематичними зображеннями емоційної експресії (0,946), за сюжетними малюнками (0,794). Це проявляється в емоційній децентрації (0,825), спрямованості локусу контролю (0,814). При цьому дитина здатна розуміти причини і наслідки емоцій (0,871), усвідомлювати відповідальність за свої емоційні реакції.

Третій фактор (22,4% загальної дисперсії) відображає соціально-психологічні характеристики емоційного інтелекту і включає змінні, що характеризують властивості молодших школярів, які проявляються у процесі міжособистісної взаємодії та спілкування. Так, високі факторні навантаження отримали такі змінні: експресивність вираження емоцій (0,945), комунікабельність (0,894), емпатія (0,686), емоційне ставлення до інших людей (0,580), а також і такий показник як тривожність (0,686), що зумовлена, очевидно, особливостями соціальної взаємодії молодшого школяра з суб'єктами навчального процесу (вчителями, однокласниками). Від'ємний показник такої змінної як мотивація (-0,809) вказує на те, що низька мотивація до навчання компенсується міжособистісною взаємодією та спілкуванням з іншими людьми.

Четвертий фактор (15,1% загальної дисперсії) пов'язаний з емоційними характеристиками емоційного

інтелекту і містить такі змінні: збудливість (0,829), емоційність (0,642), тривожність (0,495), які відображають психофізіологічні властивості та вікові особливості емоційного розвитку молодших школярів. Водночас до складу цього фактора увійшов і такий показник як емпатія (0,576), що свідчить про здатність дитини цього віку співпереживати і співчувати, та емоційна спрямованість самооцінки (0,700), яка є індикатором емоційного ставлення молодшого школяра до самого себе (0,355).

Таким чином, факторний аналіз показав, що емоційний інтелект є складним структурним утворенням, яке включає такі характеристики: когнітивні, емоційні, поведінкові та соціальні, що забезпечують здатність людини розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та керувати ними. Виявлено, що до кожного з виокремлених факторів входять також і певні особистісні якості, що підтверджує наше припущення про те, що емоційний інтелект є інтегральною властивістю особистості.

З метою дослідження інтегрального показника рівня розвитку емоційного інтелекту та сформованості його структурних компонентів на етапі завершення молодшого шкільного віку, зокрема в учнів 4-х класів, нами використано опитувальник «ЕмІн» Д. В. Люсіна [2]. Ми ставили собі за мету визначити як загальний рівень емоційного інтелекту в молодших школярів, так і рівень розвитку його структурних компонентів та їх показників.

За результатами кластерного аналізу, здійсненого з використанням програмного засобу SPSS Statistic 21.0, методом К-середніх виділено 3 кластери (табл. 2) відповідно до інтегрального показника загального рівня емоційного інтелекту молодших школярів, що був визначений за допомогою опитувальника «ЕмІн» Д. В. Люсіна, а саме: з високим (кластер 1), середнім (кластер 2) і низьким (кластер 3) рівнем.

Таблиця 2. Результати кластерного аналізу показників і рівнів розвитку емоційного інтелекту молодших школярів (n=126) та відмінності між ними

Показники ЕІ	Кластер 1	t-критерій Стьюдента	Кластер 2	t-критерій Стьюдента	Кластер 3
	$\bar{x}$		$\bar{x}$		$\bar{x}$
Розуміння своїх емоцій	22,73	8,93**	17,23	8,31**	12,87
Управління своїми емоціями	16,32	15,52**	13,84	14,33**	10,49
Розуміння чужих емоцій	27,91	6,72**	20,54	12,48**	11,03
Управління чужими емоціями	20,54	16,16**	18,49	9,13**	14,93
Контроль експресії	11,14	5,75**	10,00	8,14**	7,89
Розуміння емоцій	48,80	7,69**	36,69	10,06**	23,19
Управління емоціями	48,40	7,77**	42,25	13,36**	32,47
Внутрішньоособистісний інтелект	48,32	11,00**	40,84	11,73**	30,38
Міжособистісний інтелект	46,95	8,13**	39,28	10,35**	25,86
Загальний рівень ЕІ	94,91	7,61**	79,39	9,09**	55,94

Примітки: $\bar{x}$ – середнє значення, t – критерій Стьюдента, * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$

За результатами кластерного аналізу виявлено, що лише 11,1% учнів, які увійшли до кластеру 1, мають високий рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони характеризуються здатністю розпізнавати та розуміти як власні емоції, так й емоції інших людей, вербалізувати їх, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки стосовно прояву переживань, контролювати емоції, стримувати чи виявляти їх адекватно до ситуацій та

соціокультурних норм. Ці учні вирізняються емоційною стійкістю та емоційною креативністю. У процесі міжособистісної взаємодії вони проявляють емпатійність, здатність легко і швидко встановлювати емоційний контакт і вести конструктивний діалог з оточуючими. Їм властиве позитивне ставлення до себе, інших людей та навколишнього світу загалом.

У третини досліджуваних (кластер 2 – 34,9% учнів) виявлено середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони здатні розпізнавати та оцінювати власні емоції та емоції інших, хоча інколи допускають при цьому помилки, можуть визначати причини їх виникнення, пояснювати їхнє значення, але не завжди стримують власні емоції, не можуть управляти емоціями інших, не проявляють емоційну гнучкість у ситуаціях з іншими.

Більше половини молодших школярів (кластер 3 – 54% досліджуваних) мають низький рівень розвитку емоційного інтелекту. Ці учні характеризуються тим, що часто не можуть правильно ідентифікувати емоції, не розуміють причини їх виникнення, тому проявляють неадекватну реакцію на прояви емоцій іншими. Вони нездатні контролювати власні емоції, особливо прояв негативних, що утруднює процес міжособистісної взаємодії з оточуючими.

Висновки. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів відзначається такими віковими особливостями: найменш розвиненим у молодших школярів

є когнітивний компонент емоційного інтелекту – здатність до розуміння емоцій як власних, так і чужих. Найбільш вираженим є соціально-комунікативний компонент емоційного інтелекту – здатність до використання емоцій з метою забезпечення успішності спілкування та соціальної взаємодії. Встановлено, що лише 11,1% учнів молодшого шкільного віку мають високий рівень розвитку емоційного інтелекту. У третини досліджуваних (34,9% учнів) виявлено середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Більша половина молодших школярів (54% учнів) мають низький рівень розвитку емоційного інтелекту.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні навчальних програм для розвитку емоційного інтелекту в молодших школярів у контексті змісту початкової освіти з метою успішної інтеграції дитини в навчальне середовище та соціальне оточення; поглибленні професійної підготовки майбутніх учителів і психологів до розвитку емоційного інтелекту в учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография / И. Н. Андреева. – Новополюк: ПГУ, 2011. – 388 с.
2. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭмИн / Д. В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3-22.
3. Шпак М. М. Психология развития эмоционального интеллекта младших школяров: монография / М. М. Шпак. – Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. – 372 с.

REFERENCES

1. Andreeva I. N. Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology: monograph / I. N. Andreeva. – Novopolotsk: PSU, 2011. – 388 p.
2. Lyusin D. V. New methods for measuring emotional intelligence: EmIn questionnaire / D. V. Lyusin // Psychological diagnostics. – 2006. – № 4. – P. 3-22.
3. Shpak M. M. Psychology of the development of emotional intelligence of primary school pupils: monograph / M. M. Shpak. – Ternopil: TNPU named after V. Hnatiuk, 2016. – 372 p.

Age peculiarities of the development of emotional intelligence of primary school pupils

M. M. Shpak

Abstract. The results of empirical research on the development of emotional intelligence at primary school age is analyzed in the article. The structural components of emotional intelligence and their indicators are determined on the basis of factor analysis. According to the results of cluster analysis, it is determined the general level of the development of emotional intelligence in primary school pupils. It is defined the age peculiarities of the development of emotional intelligence of primary school pupils.

Keywords: *emotional intelligence, emotions, feeling, primary school pupils.*

Возрастные особенности развития эмоционального интеллекта младших школьников

М. М. Шпак

Аннотация. В статье анализируются результаты эмпирического исследования развития эмоционального интеллекта в младшем школьном возрасте. На основе факторного анализа определены структурные составляющие эмоционального интеллекта и их показатели. По результатам кластерного анализа установлено общий уровень развития эмоционального интеллекта у младших школьников. Охарактеризованы возрастные особенности развития эмоционального интеллекта младших школьников.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, эмоции, чувства, младшие школьники.*